

TÖRTÉNETISÉG ÉS HATALOM. KRITIKAI TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIA

DR. ZOMBORY Máté

(tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont)

A tanulmány egy kutatási programot vázol fel, amely a múlt és jelen között közvetítő társadalmi normák történeti vizsgálatán keresztül biztosít kritikai rálátást a jelenkori normarendre. Az emlékeztörténeti megközelítésből indul ki, amelynek kettős korrekciója révén jut el a kritikai történeti szociológia programjához. A tanulmány két új kutatási irány felvázolásával zárul.

Kulcsszavak: emlékeztörténet, holokauszt-emlékezet, áldozati versengés, társadalomkritika, történeti szociológia

I.

A múlt körül kialakuló társadalmi konfliktusok megértése szempontjából a történeti szociológiai megközelítés azt jelenti, hogy a fennálló hatalmi viszonyok elemzésekor tekintetbe vesszük a múlt és a jelen közötti, történetileg változó társadalmi viszonyokat. Ezzel a problematikával jelenleg az emlékeztörténeti irányzat foglalkozik érintőlegesen, amelyet sokkal inkább a történettudományos mint a szociológiai hagyomány alakított. Méghozzá a nyugati történettudomány, tehetjük hozzá, amely történeti okokból az 1970-es évektől elsősorban a történelemtől az emlékezet felé való elmozdulás és a holokausztemlékezet problémájával volt elfoglalva. A klasszikus emlékeztörténeti paradigma két szempontból is korrekcióra szorul: egyrészt a nyugatközpontúságot feladva tekintetbe kell venni a - legalább az - 1945 utáni globális hatalmi viszonyokat is, melyek közül a hidegháború és a gyarmati uralom (megszűnése) a leglényegesebb. Ha a globális erőviszonyok kontextusában vesszük szemügyre a nyugati világ „emlékezeti robbanását” és a holokauszt ma is ismert emlékezetének kialakulását az 1970-es években, láthatóvá válik, hogy a hatalmi erőviszonyok átalakítására irányuló cselekvés, egyszóval a politika emlékezeti problémaként való megjelenése (emlékezetpolitika) elválaszthatatlan attól, hogy a szocialista tömb és a "harmadik világ" az elnyomás miatti (büntetőjogi) felelősséget nagyon is jelenbeli problémaként látta és láttatta. Például ahogy az 1948-as konvención lefektetett népiirtás-fogalom kibővítésére törekedtek, vagy arra, hogy az apartheidet vagy a gyarmatosítást emberiség elleni bűnként ismertessék el (előbbi sikerrel járt, utóbbi nem). Nem véletlen, hogy a szocialista országok kezdeményezték a háborús és emberiségellenes

bűnök elévülhetetlenségének nemzetközi jogi elismerését,¹ amelynek eredményeként az ENSZ 1968-ban határozatot fogadott el a kérdésben. Beszédesebb, hogy ezen a szavazáson a Keleti Blokk kezdeményezését a volt gyarmati országok támogatásával fogadták el, a Nyugat nemmel szavazott, illetve tartózkodott.² A gyarmatbirodalmak felbomlása azt jelentette, hogy a „történelem nélküli népek” szubjektumként léptek fel a globális hatalmi szintéren. Ami tehát a nyugati világban történt, ebben a perspektívában nem egy immanens és önkonstitutív történeti folyamat, hanem a globális erőviszonyok részeként végbement akciók és reakciók sorozata. A Nyugat elfordulása az utópikus, kollektív-nemzeti forradalmi programoktól, és elmozdulása az egyéni, politikai helyett morális emberi jogi paradigma felé ebben az összefüggésben stratégiai válaszlépés volt a dekolonizációs és a szocialista törekvésekre.³ Másrészt egy történeti szociológiának le kell mondania az emlékezettörténet tautologikus problematizációjáról, amely a holokauszta kanonikus emlékezetét a történeti fejlődés egyetlen lehetséges kimenetelének tekinti. E kettős korrekció nemcsak a múlthoz fűző társadalmi normák történeti vizsgálatát teszi lehetővé, hanem kritikai potenciált biztosít a fennálló emlékezeti normarend működésével szemben.

II.

A ma fennálló globális hatalmi viszonyokat, benne Magyarország helyzetét, immár nem a hidegháború, és nem is a klasszikus gyarmati uralom határozza meg. Az államszocialista rendszerek bukását követően és az EU-bővítés folyamatával párhuzamosan a kontinens keleti országai részévé váltak a nyugati világban már korábban kialakuló transznacionális emlékezetpolitikai térnek.⁴ A múlt megjelenítésével kapcsolatos kérdéseknél jóval nagyobb súlyt ad ennek a ténynek, hogy olyan, a konténer-nemzetállamokra nem redukálható társadalmi közegről van szó, amelyben a közösségek kialakulásának, képviselésének, cselekvésének és konfliktusának új módjai alakultak ki. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a csoportok konstrukciója és politikai fellépése a múlt emlékezetén alapul, és jellemzően a történeti események áldozatait, illetve azok leszármazottait tanúságtétele révén megy végbe. A társadalmi konfliktusok gyakran az áldozati versengés formáját

¹ Grosescu, "State Socialist Endeavors for the Non-Applicability to Statutory Limitations to International Crimes. Historical Roots and Present Implications." megjelenés alatt.

² Robert H. Miller, "The Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity," *The American Journal of International Law* 65, no. 3 (July 1971): 476-501.

³ Slaughter, Joseph R. "Hijacking Human Rights: Neoliberalism, the New Historiography, and the End of the Third World." *Human Rights Quarterly* 40, no. 4 (2018): 735-75

⁴ Ld. Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszta emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014.

veszik fel,⁵ amely során a történeti katasztrófák megélése révén konstruálódó traumaközösségek csapnak össze a társadalmi elismerés monopóliumáért. A konfliktust nyilvánvalóan nem oldja meg, ha az előszeretettel hangoztatott kölcsönös elismerés, a megbékélés jegyében minden „kollektív identitásnak” megadják a megfelelő emlékezeti lehetőséget. Nem kaphat minden áldozat helyet és „egyenlő mértékű” nyilvános elismerést például emlékművek, múzeumok, emléknapok formájában, hiszen maguk e csoportok a múlt(beli szenvedés) reprezentációja révén jönnek létre és cselekszenek, és az általuk követelt ill. védelmezett elismerés presztízsforrást jelent. Nem vezet eredményre a minden áldozat elismerését szorgalmazó tolerancia ideológiája sem, mert az áldozatiság eszkalálása éppen a múlttal kapcsolatos politikai fellépést lehetetleníti el. A jelenleg uralkodó felállásban⁶ nem létezik olyan állapot, amelyben nyugvópontra jutnának az egymással szembeni emlékezetpolitikai fellépések.

Lássunk előbb egy transznacionális, majd egy nemzeti példát az emlékezetpolitika válságára.

III. 1.

Azt, hogy miért problematikus, ahogy a posztszocialista társadalmak integrálódtak az európai politikai térbe, jól példázta a kontinens identitásnarratívája körül zajló politikai vita. A hidegháborút követően az azonosságát kereső kontinens nyugati felén az Európai Unió átvette és az európai identitás alapító mítoszaként intézményesítette az elsősorban az Egyesült Államokban megkonstruált nemzetek feletti, dekontextualizált és univerzalista holokausztemlékezetet:⁷ egyetemes jelentőségű európai eseményként kezdett hivatkozni rá, amely „kozmpolita emlékezetként”⁸ egyfajta keretbe foglalhatja a sokféle nemzeti emlékezetet, és ezáltal biztosítja az európai politikai közösség koherenciáját. A holokauszt emlékezetét, és az általa meghatározott normarendet ezért az „európaiság” előfeltételeként várták el a bővítési folyamat „integrátori” oldalán. Az „Európába visszatérő” volt szocialista országok a kontinens politikai határaitól szóló vitába csak e feltételek teljesítésével voltak képesek beleszólni, azaz átvették az emlékezeti normarendet a „múlttal való szembenézés” imperatívuszától az áldozati pozíció primátusáig. Ugyanakkor legitim különbözőségük zálogaként mutatták fel a kommunizmus emlékezetét, amelyet

⁵ Erről ld. Chaumont, Jean-Michel. *La concurrence des victimes: génocide, identité, reconnaissance*. Paris: Éd. La Découverte, 1997., Novick, Peter. *The Holocaust in American Life*. 1. Mariner Books ed. Boston - New York: Houghton Mifflin Company, 1999., Todorov, Tzvetan. *A rossz emlékezete, a jó kísértése: mérlegen a XX. század*. Budapest: Napvilág, 2005.

⁶ Ld. Zombory Máté: Határtalan emlékezés. *Café Babel* 66 (2012), 103-110

⁷ Calligaro, Oriane. „Legitimation Through Remembrance? The Changing Regimes of Historicity of European Integration”. *Journal of Contemporary European Studies* 23, sz. 3 (2015. July): 330-43.

⁸ Daniel Levy, Natan Sznaider: Határtalan emlékezés. A holokauszt és a kozmpolita emlékezet kialakulása. In Szász A. L., Zombory M. id. m., 148-167

azonban az adaptált holokausztemlékezeti normarend szerint reprezentáltak. Az európai politikai közösség identitásáról szóló politikai vita ezáltal mimetikus áldozati versengéssé vált, amelyben két egymást kizáró, ám reprezentációs elveit tekintve azonos, sematikus emlékezeti konstrukció csapott össze egymással. A vita akörül zajlott, hogy a nácizmusnak vagy a kommunizmusnak volt-e több áldozata, illetve hogy utóbbi áldozatainak elismerése relativizálja-e a holokauszt egyediségét, melyik fél hamisítja meg a történelmet. Az áldozati versengés egyre jobban eltávolította a vitát a közösség tagjainak sokféle megélt tapasztalatától.⁹ Mindez nem hogy lehetővé nem tette a közösen osztott emlékezet általi transzkontinentális szolidaritást, hanem éppen hogy hiteltelenítette az erre irányuló törekvést azáltal, hogy a történelemhamisítás kölcsönös vádjával destabilizálta a múlthoz fűződő viszonyt. Ezen kívül depolitizálta a vitát azáltal, hogy a „közös emlékezet” kérdését a pusztán emberi szenvedés mértékének elismerésére szűkítette le.

III. 2.

Nemzeti kontextusban az 2014-es magyarországi hivatalos holokausztemlékév szolgál szemléletes példával a politika szóban forgó válságára. A különösen a német megszállás áldozatainak emlékére emelt Szabadság téri emlékmű körüli küzdelmeket a következőképpen jellemezhetjük: a társadalmi konfliktus alakulását a prezentizmus időtapasztalata¹⁰ és a megemlékezés imperatívusza, illetve a zsidó szenvedésként felfogott, a háborús kontextustól elszakadt holokausztemlékezeti reprezentációja határozza meg; a magyar nemzet a történelmi traumaként reprezentált megszállás áldozataként konstruálódott azon állásfoglalás jegyében, hogy a náci birodalom „a magyaroknak” is szenvedést okozott; a holokauszt magyar elkövetői nem reprezentálódtak, áldozatai pedig azzal szembesültek, hogy azonosságot kell velük vállalniuk a nemzeti traumaközösségben; a konfliktus a múlt való megjelenítése körül bontakozott ki, és azokkal a kérdésekkel volt kapcsolatos, hogy ki tekinthető valóban áldozatnak, illetve az egykori áldozatok közül valójában ki és mennyit szenvedett. A határmegvonások e stratégiai terében elvált zsidó és magyar, nemzeti közösségüket pedig a németektől elszennvedett közös történelmi traumájuk volt hivatva - hiábavalóan - biztosítani. Szembenálló oldalak alakultak ki, a történelemhamisítás vádja egyik oldalról a szenvedés relativizálásaként, a másiktól a szenvedéstapasztalat kisajátításaként fogalmazódott meg.

Az ilyen és ehhez hasonló konfliktusok esetében nem elég, ha a múlt körül rendre kialakuló politikai küzdelmeket az egyes szereplők fellépéseinek viszonyaiban vizsgáljuk, arra keresve a választ, hogy a Történelemhez képest mely szenvedés- és áldozatigények mennyire hitelesek és ezáltal jogosak. A szakmai

⁹ Zombory Máté. "The Birth of the Memory of Communism: Memorial Museums in Europe." *Nationalities Papers* 45, No. 6 (November 2017): 1028-46.

¹⁰ Hartog, François. *A történetiség rendjei: prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L'Harmattan, 2006.

kritika ellehetetlenülése, amely kifejeződik a *public history* problémájában¹¹ és tágabban a történész társadalmi szerepének átalakulásában, abban ragadható meg, hogy a szakértő az emlékezetpolitikai összecsapásokban a „másik oldal” szekértolójaként tűnik fel, tudása pedig ideológiaként lepleződik le. Az emlékezetek/áldozatok versengésének paradigmaként való elfogadása¹² helyett azokra a tényezőkre érdemes összpontosítani, amelyek révén a szereplők közötti viszonyok kizáró emlékezeti versengésként valósulnak meg. A trauma szociológiai jelentősége nem állítólagosan megbékítő (sőt a holokauszt esetében egyenesen univerzális) jellegében,¹³ hanem a társadalmi osztályozásban¹⁴ és ezáltal a csoportképződésben rejlik.

IV.

Egy lehetséges irány e diszkurzív rend történeti szociológiai kritikája. Ez a megközelítés azáltal gyakorol kritikát, hogy a múlt politikai jelentősége és a társadalmi cselekvés közötti történetileg változó összefüggéseket elemzi. Nem egyszerűen rámutat a fennálló „emlékezeti rezsim” történetileg kialakult voltára, hanem korábban marginalizált gyakorlatokat rekonstruál a kritikai cselekvés számára. E történeti szociológiai vállalkozásnak a kosellecki fogalomtörténet és a foucault-i genealógia lehet segítségére. Ez az elemzői stratégia nem teleologikus és nem retrospektív: nem a jelenben fennállót tekinti a fejlődés szükségszerű kimenetelének, és nem a diskurzus jelenkori jelentéseinek keresztül igyekszik rekonstruálni a múltbeli tapasztalatok és várakozások közötti viszonyokat.

Mindezek alapján lássunk a holokauszt emlékezettörténete által felvetett két problematikát, egy időbelit és egy térbelit.

IV. 1. Retrospektív – prospektív

A holokauszt-emlékezeti diszkurzív rend sajátos normatív elvárásokkal, a múlthoz fűződő viszony előírásaival jellemezhető. Ezek közül talán a legfontosabb az „emlékezet kötelességének” imperatívusza, amely azért szólít fel a múltra történő megemlékezésre, nehogy a történelem megismételje önmagát, és megint bekövetkezzen a katasztrófa. A múlthoz fűződő viszony társadalmilag helyesnek minősülő módja még a „múlttal való szembenézés”, azaz a számvetés a múltban elkövetett bűnökkel, illetve a „múltfeldolgozás”, amely szintén a tragikus múlt megisméltlődését hivatott megakadályozni. A múlthoz fűződő normákhoz ráadásul

¹¹ Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 54(3) (2012): 357-375.

¹² Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Cultural Memory in the Present. Stanford, California: Stanford University Press, 2009.

¹³ Ld. Alexander, Jeffrey C. *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press, 2012.

¹⁴ Bourdieu, Pierre: Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő* 1 (1985): 7-22

az emberi jogok és a nemzetközi jog révén igazságszolgáltatási elvek is kapcsolódnak, azaz e normák formális szabályokban is kifejeződnek. A holokauszt-emlékezet meghatározta diszkurzív rend erős normativitása lehet az oka annak, hogy az emlékezetkutatás, elvonatkoztatva a „morális ökonómiák”¹⁵ történeti változásától, előszeretettel használja a jelenleg működő normatív bázist a múlt helyzeteinek, eseményeinek, szereplőinek megítéléséhez. Nehéz, ha egyáltalán lehetséges, megalapozottan különbséget tenni a múltra és a jelenre vonatkozó normatív kritika között. Kétségtelen, hogy a jelenlegi normatív fogalmi repertoár alkalmazása a múlt értelmezésére lényeges szereppel bír a holokauszt emlékezetének jelenkori tudatosításában, és ezzel egy, a szándékok szerint boldogabb jövő felé tett lépések megtételében. Ezért merül fel „utolsó utópiaként” az emberi jogok problémája, egyfajta diadalmas „történelem vége” narratíva beteljesüléseként.¹⁶ A normatív kritika lehetőségét és erejét annak univerzális bázisa adja, és nem csak földrajzi, hanem időbeli értelemben is. A múltra vetett normatív pillantás retrospektív, márpedig „a retrospektív szemléletből elkerülhetetlenül következik, hogy a valóban megtörtént dolgok nemcsak a legvalószínűbbek, hanem az egyedül lehetségesek is”.¹⁷

Mindez ugyanakkor korlátozza a megismerési stratégiákat. A holokauszt emlékezete azáltal válik a végső emberi tragédia határokon átnyúló emblémájává, hogy elválik a háborús kontextustól. Vajon el lehet-e tekinteni a múlt értelmezésekor azoktól a tapasztalatoktól, amelyek a mindennapi életet egy évtizedig bizonyosan meghatározták a háború után? Varsóban csak 1955-ben szakították meg a romok által betemetett halottak exhumálását és végső nyughelyre helyezését - anélkül, hogy végeztek volna vele. A háború utáni időszakban a zsidó szenvedés tapasztalata a háborús szenvedések sokféle és szerteágazó tapasztalataihoz kapcsolódott, a náci zsidóüldözés precedens nélkülségének kérdése, ha felmerült egyáltalán, nem affektív szinten merült fel, azaz a megélt szenvedés mérhetetlensége értelmében, hanem történetileg, a zsidóüldözések korábbi eseteihez való viszonyában. A Bibó István által 1948-ban elvégzett összehasonlítást, amely szerint a zsidó szenvedés kétségtelenül nagyobb, mint a nem zsidó szenvedés, ma rendkívül problematikus megtenni.¹⁸ Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy ma a náci zsidóüldözésre holokausztként gondolunk, ami a szenvedéstapasztalat kulturális értelemben vett alapformájává vált. Úgy tűnik, hogy ha még sikerülne is „a teljes igazság erejével (...) valamennyire is áttörni” „azokat a burkokat, melyeket szenvedésből, sérelmekből,

¹⁵ Didier Fassin: Les économies morales revisitées. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2009/6 64e année, p. 1237-1266

¹⁶ Samuel Moyn: *The Last Utopia. Human Rights in History*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2010.

¹⁷ Jurij Lotman: Történelmi törvényszerűségek és a szövegstruktúra. Ford. Szitár Katalin. In: Szitár Katalin (vál., szerk.): *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Budapest: Argumentum, 2002. 132.

¹⁸ Jóllehet Bibó asszimilációkritikus álláspontja írását a mai felfogáshoz közelíti. Ld. Gyáni, Gábor. „Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában”. *HOLMI online*, sz. augusztus (2011) <http://www.holmi.org/2011/08/gyani-gabor-az-asszimilaciokritika-bibo-istvan-gondolkodasaban>.

rossz lelkiismeretből maguk köré vonnak az emberek”, akkor sem volna minden érintett számára legitim módon megítélhető a szenvedés mértéke.¹⁹

A holokausztt emlékeztörténetének retrospektív megközelítése abban nyilvánul meg, hogy eltekint a múlt megismerésére használt fogalmaink történetétől, illetve a használatuk által kifejeződő hatalmi viszonyokétól. Akár úgy, hogy a holokausztemlékezet nyugati konstrukcióját az azt megelőző időszakon kéri számon, akár úgy, hogy olyan területeken és szereplőkön, amelyek nem vettek részt ebben a konstrukcióban. Előbbire példa a „hallgatás mítoszának” problémája. E közkeletű elképzelés szerint a holokausztt túlélői a hatvanas évekig nem tudtak számot adni a velük történekről. E mítosz egyik változata azzal magyarázza a hallgatást, hogy az újjáépítés jövőorientáltsága nem engedte, hogy a kortársak meghallják a zsidó túlélők hangjait. Esetleg azért nem hallották meg, mert nem hitték el, illetve nem tudták befogadni az emberiség legsötétebb borzalmait. Egy másik változat szerint a hallgatás oka a személyes trauma volt: a túlélők képtelenek voltak szavakká formálni az átélt szörnyűségeket. Nem véletlen, hogy a holokausztról szóló *oral history* jelentős pszichológiai apparátussal egészül ki.

Az újabb kutatások szerint azonban nem feltétlenül az történt, hogy hallgattak a túlélők, hanem az, hogy máshogy beszéltek.²⁰ A háborút közvetlenül követő időszak vizsgálatát többek között éppen az az anakronizmus inspirálta, amely a holokausztt később kialakult fogalmi apparátusát alkalmazza egy korábbi időszak megértésére. Így kerültek előtérbe a háború utáni időszak megnyilvánulásai, a különféle visszaemlékezések, memoárok, újságírói összefoglalók, jegyzőkönyvek, amelyekre eddig nem irányult kutatói figyelem. A „hallgatás mítoszának” leleplezése arra ösztönöz, hogy újragondoljuk a *holokausztt* és a *zsidó* fogalmakat, és hogy azokat fogalomtörténeti kutatásnak vessük alá. A holokausztt, amit ma értük e fogalom alatt, elvéve szerepel ebben a gazdag, változatos, és szisztematikusan még alig kutatott forrásanyagban. A hallgatás általánosan elfogadott hipotézise sokszor annak köszönhető, hogy a mai, később kialakult kulturális paradigma fogalmi repertoárjával közelítenek a korábbi korszak megszólalásaihoz. Talán a legfontosabb hozadéka e kutatási irányzatnak, hogy - szemben a mai, homogén és homogenizáló holokausztt-emlékezeti diskurzussal - rámutat arra, milyen sokféle tapasztalatot is jelentett zsidónak lenni, illetve minősülni, és átélni az üldöztetést.

A prospektív szemlélet jelentősége nem egyszerűen ismeretelméleti, hiszen azon túl, hogy képes rámutatni a társadalmi és kulturális jelentés és jelentőség változására, később feledésbe merült vagy marginalizálódott gyakorlatok rekonstruálásához segíthet hozzá. Ez pedig támaszául szolgálhat a foucault-i értelemben vett genealógia révén a jelenben fennálló, történetileg kialakult

¹⁹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, Válasz, 1948. október-november, 778–877. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/363.html>

²⁰ David Cesarani: A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: Szász, Zombory i. m. 261-288

diszkurzív rend kritikájához, a „jelen történelméhez”.²¹ Ez a kritika nem univerzális bázisa révén hatékony, hanem történetisége folytán: lehetővé teszi a jelen olvasatát a múlt szempontjából. Koselleckel szólva a jelenre az elmúlt jövő szempontjából képes rálátni. Jurij Lotman a retrospektív szemlélet kívánatos kiegészítéseként prospektív szemléletnek nevezi a történeti megértésben annak elfogadását, hogy a megtörtént események végül nem realizálódott lehetőségek sokaságából választódtak ki. „Képzeljünk el egy mozifilmet, írja, amely egy ember életéről szól, születésétől haláláig. Visszafelé nézve azt fogjuk mondani: ennek az embernek mindig is egyetlenegy lehetősége volt, s életét - sorsának vastörvényei szerint - úgy végezte, ahogyan végeznie kellett. Vélekedésünk hibája akkor fog kiderülni, ha a filmkockákat prospektíve nézzük végig: ekkor ugyanis a film az elszalasztott lehetőségekről szóló elbeszéléssé fog átalakulni előttünk, s ha fel akarjuk tární az élet valódi értelmét, akkor parallel alternatív felvételeket kell róla készítenünk. És akkor megeshet, hogy a hős 16 évesen meghal a barikádokon, de egy másik változat szerint esetleg még 60 éves korában is szomszédait fogja feljelentgetni az államvédelmi hatóságnál.”²²

IV. 2. Nyugat – Kelet

A holokauszt emlékeztörténete által felvetett térbeli problematikára fent már kitértem, ezért csak röviden tárgyalom, ahogy a retrospektív szemlélet hozzájárul a korabeli társadalom-földrajzi kontextus elmosásához. Más szóval, eltekint a hidegháború szerepétől. Erre talán az a legjobb példa, ahogy a holokauszt-emlékezeti diszkurzív rend inspirálta kutatások és egyéb közéleti megnyilvánulások a kelet-európai államszocializmussal foglalkoznak. Sok esetben ugyanis a nyugati világban kanonizálódott fogalmi repertoárt keresik - leginkább hiába - a vasfüggöny keleti oldalán. Márpedig a kutatói eszköztár rendelkezésre áll ahhoz, hogy a múltra irányuló diskurzusok a korszakban ne csak a kivételek hosszú sorát gyarapítsák, hanem elnyerjék saját jogú emlékeztörténeti jelentőségüket. Amíg a posztszocialista kontextusban az antifasizmus a kommunizmussal, ez pedig az államszocialista rezsimmel azonosul, addig nehéz levonni a „kelet-európai tapasztalat” valódi konzekvenciáit. Az államszocializmusok történeti tapasztalata ugyanis jelenleg nem képezi részét annak, ahogy az államszocialista (és egyéb) múltakat megítéljük.

²¹ Vö. Takács Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata. *Századvég* 1998 tél, 143-166

²² Lotman i.m. 132

V.

Zárásként megemlítek két kutatási irányt, amely a fentiek alapján kirajzolódó gazdag és eddig jórészt feltáratlan problematikára válaszul adódik. Mindkettőt saját kutatási gyakorlatomból hozom. Az első a múlthoz fűződő társadalmi viszony vizsgálatát tűzi ki célul olyan történeti kontextusban, amely megelőzte a holokauszt- emlékezet 1960-as évektől végbement kanonizálódását. Erre vállalkozott az a kutatás, amelyben a második világháborút követő és a hidegháború intézményesülését megelőző időszakra jellemző multdiskurzusokat vizsgálom. Mivel a társadalmi szereplők nyelvhasználatából indul ki, e kutatás középpontjában a katasztrófa fogalma áll. Arra keresi a választ, hogy e fogalom, és az általa meghatározott diszkurzív rend révén milyen jelentést és jelentőséget tulajdonítottak a kortársak a közelmúlt eseményeinek.²³ Végeredményben arra törekszik, hogy kritikai rálátást biztosítson a jelenleg uralkodó, a holokauszt fogalmán alapuló emlékezeti normarendre és annak jellegzetes társadalmi konfliktusára, az áldozati versengésre. A másik kutatási irány, amely a térbeli problematikát érinti, a hidegháború emlékezettörténeti jelentőségére kérdez rá. Egyrészt azért, hogy saját jogán, és nem a nyugati holokauszt-emlékezet hiányaként kérdez rá a náci népirtás antifasiszta reprezentációira,²⁴ másrészt azért, hogy a hidegháború dinamikus modelljéből indul ki, teremtő erőviszonynak tekintve a blokkok szembenállását, amely mindkét felet kölcsönösen reakcióra készíteti.²⁵

²³ Zombory Máté. „Conceptions of the Catastrophe: Discourses on the Past before the Rise of Holocaust Memory”. *Holocaust Studies* 23, sz. 1-2 (2017): 176-98

²⁴ Zombory Máté – Lénárt András – Szász Anna Lujza: „Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán Utószezon c. filmjében”. *Budapesti Könyvszemle* 25, sz. 3 (2013): 245–56

²⁵ Zombory Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek más/odik hulláma. *Múltunk* 2019/2 – megjelenés alatt.